

ուէր (Վարդան, Յառաջըն, էջ 2) ապա իւր
 «Արարատին» մէջ (էջ 438) կը հաղորդէ որ
 «անդ (ի խորվիրայ) աւանդեն ընել զդիրս
 մարմնոյ սորա», ինծի շատ հաւանական կը թուի
 թէ Վարդան խորվիրայի մէջ թաղուած է, նախ
 վասն զի թուլմասի խօսքերը պէտք է Վարդան
 Հաղբատացւոյ մերձեցնել որ ըստ խաչատուրոյ ի
 Հաղբատ թաղուած է (Տմն. Հ. Ահիսեան,
 Հանդէս Ամ. 1908, էջ 234): Երկրորդ վասն
 զի իւր ծերութեան օրերը հոն կ'անցնէ: Վեր-
 ջապէս ունինք վկայութիւնը Վարդան Աշխար-
 հաբրի¹ (Տմն. նաեւ Սաղմոսի մեկնութեան մը
 էջ 269) եւ Գաւիթ խորվիրայեցւոյ, որուն
 գրած կոնդակէն կը քաղեմ Վարդանայ մասին
 հետեւեալ կէտերը. «Բանդի այսմ ամի որում
 ՌճԺԸ (1669) էր ձեռնարկեցաք զբայբայեալ
 եւ հիմանց խախտեալ սուրբ վիրայ... շինել
 եւ նորոգել եւ ի պատմութենէ գիտեաք որ զի
 Լուսաւորչի մարմինն է ի ներքոյ հորոյն, նաեւ
 երկուց սուրբ վարդապետաց Վարդանայ որ է
 մեկնիչ մեր... եւ Ներսէսի նորին հոգեւոր եղ-
 բօր... քակելով հասաք ի սուրբ մարմինս վար-
 դապետաց... իրրեւ թէ ի քուն եւ կամ նոր
 վախճանեալ անարատ եւ ամբողջ ամենեւին...
 Վարդանայն բոլորովիմք մորթովն երակներովն
 ձեռքն ի վերայ կրծքոյն խաչանման եղնգօրքն
 եւս ի վերայ: ... յորժամ լուան եւ տեսնել
 մեայն մեծամեծք երկրիս գրոհ տուեալ եկին
 եւ կամէին յափշտակել ի ձեռաց մերոց իբր թէ
 նոցա իցէ եւ առեալ զմարմինն սուրբ՝ բաղում
 այս կողմն եւ այն կողմն շրջեցին եւ տեսնել
 կաշեա սկեմն խաչաձեւ ի պարանոցի սրբոյն
 Վարդանայ եւ գաւազանն եւս մօտ ինքեան...
 եւ մէք ի բաղում պատմութիւնս որոնեալ գտաք
 որ մեծն Վարդան ի ԶԺԸ թվին էր վաղճանեալ
 (ընդարձակ կոնդակս հրատարակած է Պալեան
 ի Բիւզանդիոն 1903, Թ. 1933)²:

Ահա համառօտ կենսագրութիւնը Վարդան
 Արեւելցւոյ: Թէ ժամանակակիցներու քով եւ
 թէ յետնագոյն դարերու մէջ անոր մասին գո-
 վասանքներով խօսուած է: Եւ նա այդ գրուա-
 տիքներու արժանի էր ամէն տեսակէտէ առեալ:
 Իրրեւ գործօն անձ մը ժիրաժիր կը սորվի, անձնա-
 գատարութեամբ կ'աշխատի ի կիլիկիա, անձնա-

նուէր ասպարէզ կը նետուի եւ կաթողիկոսին
 բաղձանքներուն յագուրդ կու տայ բարի ար-
 դիւնքով, քաջայայտ կը փութայ խանին վրանը
 եւ ազգին համար շորհքներ կը հայցէ: Իբրեւ
 ընկերական անձ մը կը սիրուի արքունական ըն-
 տանիքէն եւ կաթողիկոսէն, իրեն հետ ջերմ
 կապերով զօդուած էին Վանական վարդապետ,
 Գրիգոր, Յովհաննէս ու Համազասպ Հաղբա-
 տացիները, Կիրակոս Գանձակեցին³, որդիական
 սէր մը կը տածէին աշակերտներն անոր հանդէպ:
 Իբրեւ վարպետ մը ականաւոր ու արդիւնաշատ
 կը փնտռուէր ամէն ատեն, ուր իւր ոտքը կը
 դնէր ուսումնատենչ պատանիներն իբրեւ շան-
 թաճգէ մը քաշուէին: Իսկ թէ իրրեւ մատենա-
 գիր որչափ նիւթած ու արտադրած է, անոր
 հասու կ'ըլլանք երբ երկերուն նկատողութեան
 անցնինք:

(Ըրուանութիւն)

Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՅԱԿՈԲ ԵՐԷՅ ԹՈՒՍԸԹԵՑԻ

1573-1680

(Ըրուանութիւն)

ԳՐՈՒԹԻՒՆԲ: — Թոխաթեցւոյ գրական
 գործունէութեան լաւ ծանօթ եղած է Ստե-
 փանոս Ռօշթա, որ եւ ունեցած է իւր ձեռքը
 անոր տաղաչափական գրութեան հաւաքածոյ մը,
 բայց իրեն անծանօթ մնացած է «Եօթն իմաս-
 տասիրաց պատմութեան» թարգմանութիւնը,
 Ռօշթա կը գրէ իւր ժամանակագրութեան մէջ
 յամի 1627 (Կամենից, էջ 137):

«Յակոբ քահանայ Եփրեմիացի (Թոխա-
 թեցի) եկեալ ի Լէհաստան պանդխտական ի
 քաղաքն Զամոցայ գոյով, զըովանդակ հա-
 ըրիւր յիսուն Սաղմոսն Դաւթի գեղեցիկ եւ
 քաղցր ոճով, մեկնօրէն ուսանաւորս արար:
 Նաեւ զըագում խօսս Ս. Գրիգորի Նարեկաց-
 ւոյն տաղաչափականս շարագրեաց, այլ եւ
 զգանազան տաղս վասն կենաց մարդկան,
 եւ զըմման եւն. յայսմ ամի աւարտեաց զայ-
 սօսիկ, զորս առ ձեռս ունիմ»:

¹ Վարդան երախտապարտ սիրտ մ'ունէր եւ իրեն
 հանդէպ բարեմիտ գանուղներուն անզգայ չէր մնար, այլ
 կը հատուցանէր փոխարէն մը երգելով կաթողիկոսին ու
 թաղաւորին անունը (Պամ., էջ 163), հաշակիւմ Վանա-
 կանի անունը (անդ, էջ 146) եւ կատարելով ուրիշներու
 խնդիրքն, ինչպէս մեկնացա յերեւան կու գայ:

¹ Saint-Martin, Mémoires historiques et géogra-
 phiques sur l'Arménie, Paris 1819, p. 420.

² Չեմ գիտեր ուսիէ գրգուած Հ. Յովհաննէան կ'ընէ
 «հաւանական կ'երեւայ ի վանս Հաղբատայ կամ Աշխարհ-
 թեան» ըստ Վարդան. Տմն. Հետգա., էջ 241:

Ռօշքայի ձեռքը դանդաղած այս հաւաքածոյքը հաւանորէն նոյն է բովանդակութեամբ մեր Մատենադարանի Թ. 304 ձեռագրին հետ. Նարեկացւոյ գրուածներէն սակայն երկու հատուած միայն կայ հոս տաղաչափեալ, մինչ Ռօշքա «ղբաղում խօսս» տեսած կը համարի: Կ'ամփոփեմ այստեղ Թոխաթեցւոյ ինձ ծանօթ գրութիւնները:

1. Մաղմուսարան տաղաչափեալ: Յակօր Թոխաթեցի ի Զամոսցա տեսնելով «ի յայլասեռս» տաղաչափեալ Մաղմուսարան «յոգնահանձառ իմաստիք լի եւ խորական լուծեալ ի նմա զգոգարիմաց բանս խրթնական», կը յորդորուի նման երկ մ'ալ շարագրել հայերէն: 1627ին ի գլուխ կը հանէ զայն, ինչպէս կը գրէ՝ «շարագրեցի ոտանաւոր ես զամենայն, զհարիւր 'ւ յիսուն փոխ սաղմոսին զերգն ի լըման», իւր բաղում երկանց ծնունդն կ'անուանէ «Յակօրի Մաղմուսարան»:

Թոխաթեցին իւր 60 ամեայ հասակին ձեռնարկած է տաղաչափել Մաղմուսարանս, ժամանակ մը, երբ չէր զգար իւր մէջ բնական այն «կորովի միտքն», որ կարող է ստեղծագործել, ներշնչուիլ, «չինել բանս ի մտաց առանց հիման» կամ «հաւաքեալ ժողովել խորհրդական» պատկերներ յիցած երեւակայութեան տաք թեւերու վրայ: Թէեւ ծանօթ էր իրեն նոյնպիսի «յոգնահանձար եւ իմաստիք լի եւ խորական» փորձեր «յայլասեռ» լատին եւ լեհ գրականութեան մէջ: Նման ձեռնարկութեան մը անբաւական տեսած է նաեւ իւր հմուտութիւնն, ինչպէս կը խոստովանի. «եւ ես չէի վարժ եւ հմուտ իմաստութեան»: Յակօր Այվաթեցի Գպրոցին մէջ ի Թոխաթ սորված էր նա Ս. Գրոց, յատկապէս Մաղմուսաց բառական մեկնութիւնն միայն, այն չոր ու ցամաք ոճով, զոր Տաթեւեան Գպրոցն մուծած էր հայ գրականութեան մէջ, հեռու այլաբանական ուղղութիւնէն: Այս պատճառաւ ալ հարկ զգացած է ամուր յենուլ իւր ձեռքի «գաւաղանին» Մաղմուսաց բնագրին վրայ եւ ընթանալ ստրկօրէն կապուած բնագրին. բառ առ բառ, տող առ տող վերածած է զայն ոտանաւորի, թոյլ տալով իրեն թեթեւ ազատութիւններ այն տեղերն միայն, ուր խրթին եղած է բնագրին միտքը. «փոքր ի շատէ գտանի ի սմա լուծումն բանից մեկնօրէն եւ թարգմանաբար, առ ի հասկանալոյ նորաւարժից»:

Իբրեւ այսպիսի ընծայած է հայ գրականութեան գործ մը, որ արուեստական է ծայրէ ծայր, առանց ներքին արժանիքի: Քանք տա-

րուած է խնամով՝ չափերու պէսպէսութեամբ տաղտկալի չընծայել ընթերցումը, սահուն, կանոնաւոր ընթացք մը տալ եւ լեզուի պարզութեամբ եւ կանոնաւորութեամբ դիւրամբոնել ընել իմաստը, եւ այս տեսակէտով ունի իւր արժանաւոր յարգը, բայց իբրեւ բանաստեղծական արտագրութիւն, զուրկ է ամէն ներշնչումէ: Տասնադեայ Մաղմուսարանին թրթռումներն որ եւ իցէ աղբեցութիւն չեն գործած երգչին վրայ: չորութեան, ցամաքութեան ընդարձակ անպատ մը կը բացուի հոն մեր առջեւ, ուր կ'իշխէ անսիրտ, անբարբառ ամայութիւնը: Արուեստական կերտուած մը կը ցուցադրուի, ուր մականերեւութային ճարտարութիւնը ուշագրութիւն կը գրաւէ քան զգածումը:

Հեղինակին ցանկութիւնն եղած է, որ իւր տաղաչափուած սաղմոսներն երգեցուին հասարակութեան մէջ եւ անոնք ժողովրդականութիւն վայելին, բայց յուսախաբ կրնանք համարիլ զինքը իւր ակնկալութեան մէջ: Անոնք անձուկ շրջանի մէջ միայն մուտք գտան եւ այն կարճ ժամանակ մը. ծանօթ ձեռագիրները գրուած են հեղինակին կենդանութեան, բաղմացուած մասամբ հեղինակէն եւ մասամբ մերձաւոր ծանօթներէն:

Սկիզբը իբր պատրաստողական մասեր զետեղուած են «ի բանից Նարեկայ» երկու ոտանաւոր իբր «աղաչանք ի Հոգւոյն» եւ «ի տեղի Յառաջաբանի», առաջինը յօրինուած է իբր տաղ, երկրորդը իբր գանձ: Կը յաջորդէ երկրորդ աղաչանք մ'ալ, որով կ'աղերսաբանէ առ սուրբ Հոգին եւ օգնութիւնք կը հայցէ: Ասոնք են.

«Աղաչանք ի Հոգւոյն սրբոյ ի բանիցն Նարեկայ առ ի յօգնութիւն առաջակայ բանիցն»:

Աղաչեմ զտէրութիւնդ անփոփոխելի,
Ամենազօր եւ սուրբ Հոգւոյդ դըրժածի.
Յօղեա յիս քաղցրութեամբ ի ցօղոյդ շնորհի,
Եւ եւս բարեգործեա յանձն իմ եղկելի:

Տանց սկզբնագրերը կը յօգեն Աղաչանք ի Հոգւոյն սրբո ստորեւ լուսանցքի վրայ կը նշանակուի. «Յովասափի եղանակովն է»: Տաղաչափուած են Գր. Նարեկացւոյ Ողբերգութեանց առաջին գլուխներն քաղուածաբար:

Բ. Գարձեալ ի բանիցն Նարեկայ շարադրեցաւ ի տեղի առաջաբանի Մաղմուսաց Գաւթի:

Չայն հառաչանաց, երգ պաղատանաց
այս բան մաղթանաց.
Սրբօրհն հեծութեանց, ողբ աղաղակաց
հայցումք արտաւունաց

Քեզ վերընծայեաց, սիրտ իմ տըրտմադգեաց,
տեսողիդ գաղտնեաց:

Մատուցեալ եղած, ի հուր թախծութեանց
անձին տոչորմանց:

Պըտուղ ճենճերաց, սասանեալ մըտաց,
բուրմամբ անուշաց:

Բուրվառաւ կամաց առ քեզ խընկարկած
Տէր դու հաստատեաց:

Հայեսցիս զըթած, ծըխոյն բարդութեանց
այս պատարագաց:

Բոլորով սըրտանց մատուցեալ անձանց
քեզ՝ Տեառնըդ փառաց:

Ահա կեցո՛ւ զմեզ Տէր եւ արդարացո՛ւ,
այսու երգով որ հանապաղ քեզ վեր
ընծայի. աղաչեմք.

Լուր Տէր եւ ողորմեա . . .

Տանց սկզբնագիրք կը յօդէն՝ Չայն ողբո՛ւ:
Ստորեւ լուսանցքի վրայ՝ «Գանձի եղանակ է,
(= Նարեկացի, Ողբերգութիւնք. բան Ա.)»,
Գ. Դարձեալ կրկին անգամ աղերսաբանէ
առ սուրբ Հոգին եւ հայցէ օգնութիւն:

ՁՀոգիդ սուրբ աղերսեմ, առ իս ժամանեա,
Ձմրտաց եմ զաչըն բաց, որ կարողանա,
Տեղեկանալ բանիցս որ առաջի կայ,
Եւ ի շարագրութիւն սորա զօրանայ:

Երեք տուն ընդ ամէնը:

Ապա կը սկսի Սաղմոսարանը, որ բաժ-
նուած է բուն Սաղմոսարանաց պէս կանոնա-
գլուխներու, գուրդաներու եւ սաղմոսներու:
Մէն մի սաղմոս երգուած է ուրոյն գլխով, այն-
պէս որ Սաղմոսներու թուոյն համեմայն ընդ
ամէն 150 երգ է: Ու թ կանոնագլուխներէն
իւրաքանչիւրը երգուած է ուրոյն չափով, այն-
պէս որ ութ տարբեր չափեր կը նկատուին,
զորոնք ստորեւ կը նշանակենք մի առ մի:

Սկիզբը կը կանխէ (թշ. 6բ) ազդ մը,
զոր կարեւոր կը համարիմ հոս յառաջ բերել
իբրեւ լուսաբանութիւն հեղինակի գրէն, միան-
գամայն իբր բանալի ամբողջին համար:

«Յակոբ քահանայի Նւղոկիացոյ շա-
րադրեալ զՍաղմոսսն Դաւթի զամենայն
Վհարիւր եւ զյիսուն փոխն ի լման, պէսպէս
վանգիւ եւ քաղցրաձայն եղանակաւ, զի ախորժ
լեցի երգչաց ի նուագել եւ ունկնդրաց ի լսել,
այլ եւ փոքր ի շատէ գտանի ի սմա լուծումն
բանից մեկնորէն եւ թարգմանաբար, առ ի
հասկանալոյ նորափարժից, բայց ի փոխարկելն
սորա պարտ է զգուշանալ գրոյ եւ բայի, զի թէ
մի տառ յաւելու կամ նուազի՝ կաղանայ ոտը
վանգիցն եւ բանն աղաւաղի ի վերձանութիւնն.
ապա եթէ անթերի եւ կատարեալ լինի ամե-

նայն, բայն եւ գիրն, կէսն եւ զլոն, յայնժամ
դիւրանայ լեզու եւ սիրտ երգողաց եւ քաղ-
ցրանայ միտք նոցա ի սմա: Եւ յիշեսցեն զմե-
ղաւոր Յակոբ միով Տէր մեղայիւ . . .»

Չեռագրին մէջ իւրաքանչիւր Սաղմոսի
խորագիր կը դրուի՝ Տունը . . . (ԺՁ եւն) ի
Սաղմոսաց Դաւթի. Փոխ . . . (Առաջին եւն,
Երանեալ է եւն): Այս մանրամասնութիւններն
զանց կ'առնուէք հոս եւ կու տանք 8 կանոնա-
գլուխներու սկզբնաւորութեանց պատկերը,
առնելով եր նշանակելով հատածներու թիւը:

Ա. Սաղմ. Ա—ԺԷ, 4—4.

Ամենայն մարդ ով որ իցէ.
Երանելի ասեմ թէ է . . .

Բ. Սաղմ. ԺԸ—ԼԵ, 6—5.

Որդոց մարդկան աղանցքս բանաւորաց,
Իմաստութեան շաւղացըն հետեւողաց . . .

Գ. Սաղմ. ԼԶ—ԾԴ, 5—5—5.

Դու մի նախանձիր ի գործըս զաղիր
յոշինչ՝ Լ ի նանիր,
Որպէս խոտ ծանիր վաղ անկցի յերկիր
եւ դառնայ մոխիր:

Դ. Սաղմ. ԾԵ—ՀԱ, 4—5.

Ինձ ողորմեա Աստուած ողորմած
Մարդ նենգաւոր զիս յերկիր կոխեաց . . .

Ե. Սաղմ. ՀԲ—ՁԸ, 5—2—5—3.

Իբրեւ զի բարի է Տէր
ի վերայ իւր ժողովրդեան
Եւ ոյր ուղիղ են սրտիք
եւ կան ի յԱստուած պաշտութեան:

Զ. Սաղմ. ՁԹ—ՂԵ, 3—3—3.

Տէր դու եղեր մեզ ապաւեն ի յաւիտեան.
Միջէն լերինք եւ տիեզերք եւ ողբ որ կան:

Է. Սաղմ. ՁԶ—ՃԹԸ, 6—4—5.

Վասն զի քաղցր է Տէր,
դուք եղերուք նմա խոստովան.
Ողորմութիւն նորա
ի յաւիտեան ոչ ունի վախճան:

Ը. Սաղմ. ՃԺԹ—ՃԾ, 5—5.

Առ Տէր կարգացի ես ի նեղութեան
Լռելի եղեւ խընդիբքս ամենայն . . .

Հատածները այս կանոնաւորութիւնն չու-
նին ի հարկէ ամէն տեղ. այլ տեղիս տեղիս
բունագատուած զգացած է ինք զինք թոխաթեցի
բաղմամբանկ բառերն հատածել — որով կոր-
սուած է երգին երաժշտականութիւնը:

Ի կատարածին կայ հեղինակի երկար յիշատակարանը. որուն կարեւոր մասերն դնենք հոս.

Յիշատակարան շարադրողի Սաղմոսիս: Տէր Աստուած ողորմեսցի ամէն,

Յետ Ադամայ ելանելոյն ի փափկութեան Որդիք նորա ընդ անասունս աստ բնակեցան. Ծննան զաւակս Թ վերայ երկրի եւ բազմացան, եւ յարարէն իւրեանց նոքայ մոլորեցան:

Բայց գլխութիւնն աստուածային արարչական, Ոչ մինչ ի սպառ ետ զնոսա գիւաց կոխան. Այլ ետ ի սիրտ նոցին խորհուրդս գիտութեան, Ի ճանաչել զԱստուածն երկնից խնամող զինքեան:

Ուստի յուսմունս աստուածայինքս վարժեցան Մաքուր միտք իմաստութեան հետեւեցան Ի մարմնական զբաղանաց որոշեցան, Ի հրմտութիւն տեղեկութեան գրոց փութացան:...

Ի նոյն շնորհէ եկեղեցիք հաստատեցան Պէտպէս կարգօք եւ պաշտամամբ զարդարեցան Քաղցրանուագ եղանակօք վայելացան Մանկունք սորա զմայլեալ Հոգւով զուարճացան:...

Առ որս եւ մեր եկեղեցիք ի Հայաստան Ի պարգեւէ շնորհաց Հոգւոյն ոչ յետնեցան. Այլ ի նախնեաց ի հարց մերոց շատք ընտրեցան, եւ զօրացեալք ի սուրբ Հոգւոյն արիացան:

Նախ ըզհաւատքս ուսուցին ժողովուրդեան Ըստ աւանդից առաքելոյն որպէս ուսան խոստովանել զանունն սուրբ Երրորդութեան Ըստ Նիկիոյ մեծ ժողովոյն դաւանութեան:

Ապա կարգաց եկեղեցեաց եդին սահման, Յառաւօտէ մինչեւ ցերեկ միշտ անխափան կարգ աղօթից ժամատեղաց մեր եւթն անգամ Յորում աւրհնել զինաստունն են պարտական:

Եւ ըստ ժամու զկարգն աղօթից պատշաճական Բանս հաւաքեալ ի գրոց սրբոց աղերսական. Որով լինին Տեսաւն Աստուծոյ միշտ օրհնաբան Այլ եւ հայցեն վասն աշխարհի խաղաղութեան:

Այլ եւ ունի եկեղեցի մեր զօրական Որ հրաւիրեալ առին ըզկարգ եւ զաստիճան Սուրբ հայրապետք եւ վարդապետք աստուածաբան եւ պաշտօնեայք նոցին կրցորդ եւ համաձայն:

Մինքն հովիւ եւ առաջնորդ ժողովուրդեան Միւսքն խրատիչ եւ քարոզող նոցա ըզբան Այլքքն երգող դանձ մեղեցի եւ շարական Սաղմոսասացք եւ ընթերցողք յոյժ ժըրաջան:

Եւ արտաքոյ եկեղեցւոյս բազում այլ կան Ոտանաւորքս գեղեցիկ շարադրական Հընչեն յակաջնոս լըտողաց յոյժ քաղցրաձայն Համեղ բանիւ յարմարաւոր 'ւ անորժական:

Ձորս ի վերայ քրիստոսական տնօրէնութեան Ձորս ի վարուց առաքինեացքն պատմութեան

Ձայլս ընթացից լուսաւորացքն շարժութեան կամ աշխարհի զօրպիտութիւն վարուց մարդկան:

Ոմանք Հոգւով ըզհոգեւոր բանս խօսեցան, Յորմէ բազումք ի չար գործոցքն զըղջացան. Այլ՝ ըզսիրոյ մարմնաւորիս բարբառեցան Որ ի խրախճանքս ըմպելեաց ուրախանան:

Իսկ հուսկ յետնոց յետնեալքս ես քան զամենայն Բորբոքեցայ վառեալ ի սէր նուագերգութեան վարանէի թախծեալ ոգւով ի բազում ամ Թէ զինչ թողից յետ վախճանի իմոյ յիշման:

Ապա տեսի ի յայլասեռս Սաղմոսարան, Էր շարադրեալ ոտանաւոր յարմարական, Յորհնահանձար իմաստիւք լի եւ խորական, Լուծեալ ի նմա զգլխաւորմաց բանս խրթնական:

Եւ ես չէի վարժ եւ հրմուտ իմաստութեան, Ոչ ունէի միտք կորով յիս բնական, Զի չինէի բանս ի մրտաց առանց հիման, կամ հաւաքեալ ժողովէի խորհրդական:

Վասն այսորիկ ի ձեռս առի ես գաւազան, Ինձ առաջնորդ եւ ուսուցիչ զբանքս Դաւթեան, Շարադրեցի ոտանաւոր ես զամենայն, Զհարիւր 'ւ յիսուն փոխ սաղմոսին զերգն ի լըման:

Ընծայեցի բանասիրաց վասն օգտութեան եթէ լնցի ընդունելի որ ի սմա բան. Յայնժամ երգով եղանակեն մրտառական եւ զանարժանս արժան առնեն նոքա յիշման:

Արդ մի լնցի բանքս այս ձեզ պարսաւական Մի եղեցի ձեր առաջի իբր ըզխոստան Քանդե դտանէք փոքր ի շատէ բան ինչ լուծման Որք խաւարեալ մրտաց մարդկան սոքա լոյս տան:

Ոչ է յիմոց մրտաց սոքա ի յոտք ելան Այլ ի շնորհաց պարգեւողէն շարադրեցան Ի վերայ սուրբ մարդարէին եդեալ հիման Որ էր լեզու Հոգւոյն սրբոյ եւ բնական:

Ես որ տըրուպս եմ յաշխարհի քան զամենայն Խոնարհ հոգւով զձեզ աղաչեմ զամենեսեան Զի ընկալիք զբանս դուզնաբեայ որպէս լուծայն Որ ի սմա տողով չափոյ ի կարգ անկան:

Եւ յիշելոյ արժան արէք զիս զանարժան, ԶՅակոբ երէցքս Թօխաթցի տաժանական, Որ եմ պանդուխտ յայսմ աշխարհի տարաբնական, Լեհացն երկիրն ի նոր քաղաքքս Զամօսցան:

Այլ եւ ըզձեռն իմ յիշեցէք ի ժամ հայցման, Զմեծահաւատ հայրն իմ Աթուռն, զմայրն իմ Աննան, Ոչ ժամանեալ նոցա ի հասակ ծերութեան, Այլ ի միջակ տիս հասակի վախճանեցան:

Եւ զվարժապետն իմ բազմերախտ արիական, ԸզԱյվաթենց Յակոբ անուն սուրբ քահանայն, Իմաստիւք լի գերականաւոր ի գիտութեան Հոգւով մաքուր մարմնով ճըգնող ի ծերութեան:

Եւ զամենայն ըզմերձաւորս իմոյ արեան Եւ զժողովուրդ այս քաղաքիս զամենեսեան

Ձծեր եւ ըզտըղայ, զերիտասարդ եւ ըզլուսան
եւ որք եղեալ են հաւատով ի գերեզման:

Ի թվականի մեծ տուժարիս արեթական,
որ էր հաղարեւթանասուն այլ եւ վեց ամ
ես մեղաւորս շարագրեցի սակաւ զայս բան,
ընծայեցի բանասիրաց ի վայելման:

Ձի եղեցի ինձ յիշատակ սա անվախճան
եւ աղթող առ Տէր Աստուած միշտ անխափան.
Այլ եւ լեցի փառաբանող երրորդութեան
հօր եւ որդւոյ եւ սուրբ Հոգւոյն մինչ յաւիտեան:

Այլ եւ խնդրեմ ի ձէնջ եղբարք աղերսական
Յաղթըս ձեր յանձնեմ զանձն իմ մեղանշական.
Միթէ լեցի հոգւոյս ներումըն քաւութեան
եւ ընդ արդարսնն գառակցիլ ի հանգրստեան:

Անուն դիցուք գրոյս այսմիկ պատշաճական,
երգեցողի այս մատենի ըստ իւր անունն,
Արդ կոչեցի սայ Յակոբի Սաղմոսարան,
Ձի կարացեան կոչել առ ինք ամենեքեան:

Յաւարտ բանիս օրհնեմք զԱստուած զՀայրն
եւ զէակից որդի նորին անճառական
եւ սուրբ Հոգւոյն նորոգողի զամենեանն
Փառք եւ պատիւ եւ գոհութիւն մինչ յաւիտեան:

2. Զեռագիրք՝ Մեր Մատենադարանի, Թ. 304,
թղ. 3ա—67ա (Հմմտ. Տաշեան՝ Յուլյան,
էջ 731—732), վաւերացուած հեղինակին
ստորագրութեամբ (թղ. ճա): — Գուշակեան,
Յուլյան Հայրենի Զեռագրաց Ս. Նշանի վանուց
ի Սեբաստիա, Թ. 254 (յամէ 1640, հեղինակի
դրձէն):

2. Տաղեր: Յակոբ Թոխաթեցւոյ ա-
նուամբ 7 տաղ ծանօթ է ինձի, որոնց հարա-
զատութեան վրայ չեմ կասկածիր:

«Ողբ ի վերայ Եւդոկիա քաղաքի:
Ողբս երգած է Յակոբ իւր ուսուցչին՝ Յակոբ
Այվաթենցի խնդրանքով՝ հաւանորէն 1614—
1620 շրջանին, Թոխաթի 1602ի առման եւ
աւերածութեան վրայ: Նոյն դէպքն ողբացած
էր նաեւ Ստեփանոս Թոխաթեցի: Մինչ վերջ-
նոյս քով ընդարձակ բռնուած է զիսպաց ման-
րամասն պատմութիւնը, Յակոբ կը միտի աւելի
դժեւ անմիջապէս աւերածութեան յաջորդող
սարսափելի տեսարանը, հայ ժողովրդեան հասած
անչափ վշտերը, պարզ բայց սրտառու Նկա-
րագրութեամբ: Միակ ձեռագիր մը հասած է
Ողբէս՝ Կերլայի Տաղարանին մէջ, ուսկից ծագած
են Հ. Ալիշանին ծանօթ բնագիրն եւ մեր Մատե-
նադարանի Թ. 797: Խորագիրն եւ սկզբնաւո-
րութիւնն է.

Ողբ ի վերայ Եւդոկիա քաղաքին՝ որ
այժմ սպի թոխաթ, զոր ամ անօրէն Տէլու

Հասան ասնն որ եկաւ այրեաց եւ աւերեաց
զաշխարհ:

Ի թուականիս յաբեթական՝
հաղար 'ւ յիսուն մէկ ի լըման,
Պատիժ կրեաց Եւդոկեայն՝
վասն մեղաց ժողովրդեան:...

վերջ՝

Ձիս որ արբուպ եմ ամենի՝
զՅակոբ երէցըս Թոխաթցի
Ի Բաթուկենց թուանցն էի
Նշեմ հոգով ի տար երկրի.
Նայ Տէր Յակոբ սուրբ քահանայն՝
Բընադատեաց զիս զանարժան
Որ այսքան բանս շարագրեցան՝
անդէտ մըտացս ի կարգ անկան:...

2. Զեռագիրք՝ Մեր Մատենադարանի, Թ. 797,
թղ. 232ա (= 2. Կ. 343ա):
Հրատարակութիւն՝ Հայաստանում, Գ.

էջ 317—322:

Բ. Գուլք Յակոբ Այվաթենցի: Գովքս
է. Գուլք Յակոբ Այվաթենցի՝ տաղ եւ գանձ, եւ
երկու մասէ կը բաղկանայ՝ տաղ եւ գանձ, եւ
գրուած է իբրեւ ոտանաւոր նամակ ուղղուած
Գրուած է իբրեւ ոտանաւոր նամակ ուղղուած
Այվաթենց Տէր Յակոբ վարժապետին, որ կը
գտնուի Թոխաթ: Գրութեան ժամանակն չէ
նշանակուած, բայց ըստ լուր 1612—1614
շրջանէն: Իբրեւ ոտանաւոր շատ տկար է շի-
նուածքը եւ հեղինակին առաջին փորձերէն
կ'երևայ, յօրինուած Գրիգորիս Աղթամարցւոյ
տաղերու նմանութեամբ, բայց ընդ նն զգա-
ծունքը եւ ամբողջին մէջ կ'արտացոլայ այն
յարգանքը, զոր աշակերտն ունի ուսուցչին
հանդէպ: Տաղին տուներու սկզբնական գրերը
կը յօդեն «Յակոբ անարժանէս ընկալ» եւ
«Հայր» յարակից գանձին մէջ, Խորագիրն եւ
սկզբնաւորութիւնն է.

Ի Յակոբ իրեցուէ ասացեալ է զեղ-
ջուկ ոտանաւորս ի դէմս վարժապետին
Խորոյ Յակոբ քահանային որ սպի Այվա-
թենց. եւ իւրեանց) մականունն ասնն՝
Թոխաթցի Բաթուկի Տէր Յակոբ, որ է
այժմ ի Լեհաց տուն Զամոսցա:

Յիսուսի Աստուծոյ Որդւոյն միածնի,
Գրթով նոր ողջոյն առ քեզ հառանի.
Տեառնըդ իմոյ Յակոբ սուրբ քահանայի՝
Դէմ քեզ երկրպագեմ խոնարհ ի յերկրի:...

վերջ՝

Լոյսբդ աննենդ եւ սուրբ եւ հեղահոգի
Եթէ գու կու հարցանես զանձն իմ եղկելի,
Լուրջ եմ մարմնով ի յայս կենցաղի՝
Հայցմամբ ձեր եւ ներելով Տեառն Յիսուսի:

260ագիր՝ ՄերՄատենադարանի, Թ. 797,
Թշ. 228ա—230ա (2. Կ. 341ա):

Ասոր կից կայ Գանձս.

Է. Ի Բաղուկ Յակոբ իրիցուէ ասացեալ ի դէմն վարժապետին իւրոյ Այվաթենց Տէր Յակոբին:

Հիբար հող անձնէ քո աշակերտէ՝

Յակոբ ծառայէ՝

Քեզ ողջոյն հասցէ Տէր Տէր Աֆէնտէ
եւ Աստուածատրէ...

Վերջ՝

Ողբմեաց մեզ Տէր Աստուած մեր. ասացես.

Տէր ողբմեա, Տէր ողբմեա.

Զի՛մ աշակերտիս շատ մեղքքն ջնջեա:

260ագիր՝ ՄերՄատենադարանի, Թ. 797,
Թշ. 230ա—232ա (2. Կ. 348բ):

Դ. Տաղ վասն կենաց մարդկան:
Կեանքի իւրաքանչիւր հասակի նկարագրու-
թիւնն է, ուր հոգեխօսական զննութեամբ
պատկերացուած են իւրաքանչիւր տարիքի
երեւոյթները, սկսեալ մանկութենէն մինչեւ
խոր ծերութիւն. Թոխաթեցւոյ յաջողագոյն
տաղերէն մին է այս, թէեւ քիչ մը կրկնու-
թեամբ եւ երկայնաբանութեամբ ջղատուած:
Տուներու սկզբնատուերը կը յօդեն Ա—Բ:

Տաղ վասն կենաց մարդկան նորին
Յակոբի ասացեալ.

Աստուած ըստեղծեաց զմարդն առաջին,
Օրհնելով օրհնեաց զաճումն նոցին.

Աճեալ բաղմացան եւ զերկիր լցին,
Տեւէ եւ մընայ մինչ յօրն վերջին:

Վերջ՝

Քեզ Յակոբ երէց ով ետ զայդ հրաման
Որ շաղկրատես բանրս ի յատեան

Զձեզ աղաչեմ եղբարք ամենայն

Մի խընայէք ինձ ասեւ զՀայր մեղան:

260ագիր՝ ՄերՄատենադարանի, Թ. 304,
Թշ. 167ա: Բերլենի արքունի Մատենադարանի
Թ. 62, Թշ. 336բ (խրատ պսակի, անանուն):

Հրատարակութիւնք՝ Համբաւարեր Ռու-
սիոյ 1863, Թ. 40—43, էջ 7—8: ԲՁՄ.
1865, էջ 208—211:

Ե. Յակոբ Թոխաթեցւոյ ասացեալ
տաղ զղջման խոստովանօրէն (տունք՝ Յա-
կոբ քահանայի ասացեալ):

Յերգոցն Դաւթի ըսկիզբն արարից
Բանին Եսայեայ խըրախոյս բարձից,

Զեղեկիւնն հուպ սըմին եգից,
Զպատուէրն Յիսուսի օրհնաբանեցից,

Վերջ՝

Ըղմեղօք մեռեալ Յակոբ սուտանուն
Էր դու լըբեցար երբ չես բանիբուն,
Դարձիր ի մեղաց, շինեա հոգւոյդ տուն,
Անցեալ աւուրբդ կու գայ գոյժ մահուն:

260ագիր՝ ՄերՄատենադարանի, Թ. 304,
Թշ. 16բ:

Զ. Նորին Յակոբի ողբ աղօթական
(տունք՝ Յակոբ քահանայի):

Յիսուսի Քրիստոսի վերկէիդ աղերոեմ,
Եւ զաղէտ յանցանաց անձինրս պատմեմ,
Յարաժամ հանապաղ լալով արտասուեմ,
Բըժիշկ իմաստնոյդ զվէրս իմ ցուցանեմ...

260ագիր՝ ՄերՄատենադարանի, Թ. 304,
Թշ. 18ա (Թերի կը մնայ):

Ե. Խրատք եւ կարգք շարական քա-
ղելու. Թօխաթի Յակոբիս:

Յօրժամ դու կամեցիս քաղել շարական.
Նախ ասա Աւետեաց՝ Լ ապա ծընընդեան.
Յետ նոր գալլատեան՝ Լ ապա շտարութեան.
Ղաղարու ի կարգէն եւ Տեառն Յարութեան...

Վերջ՝

Մեղսատէր՝ Լ անարժան Յակոբ անպիտան,
Քեզ ով ետ հրաման զայս ասեւ յատեան.
Կարգացողք՝ Լ ընթերցողք զսակաւ զայս բան
Հայր մեղայ ասացէք. օրհնեալ յաւիտեան:

260ագիր՝ ՄերՄատենադարանի, Թ. 797,
Թշ. 142բ—143ա (2. Կ. 207ա): — Էջմ.
Գէորգ. Յուլ., Թ. 324:

Գուշակեան՝ Յուլիոս հայերէն 260ագրաց
Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաստիա, Թ. 217 (Բա-
րդղիւր), էջ 429—440 (անտիպ) տեսած է.
«Յակոբ Թոխաթեցի երէցի մը ՌՁԴ (1635)
թուին Երուսաղէմի մէջ նոյն քաղաքի վրայ
քանի մ'անարժէք տաղասացութիւնները՝
դժբախտաբար չեն նշանակուած տաղերու խո-
րագիրներն եւ սկզբնաւորութիւնները, որով
չենք կրնար ճշգրէ¹, յիշեալ Յակոբ Թոխաթե-

¹ Ճշգր այս թուին (1635) կ'ապրէին Կեսարացի եւ
Սեբի երկու տաղասաց Յակոբներ, որոնցմէ միայն է սգո-
վեան ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ՝ սկզբնաւորութեամբ.
ՅԱստուծոյ լինեալ քաղաք պատուական...
զոր հրատարակած եմ Յակոբ Կեսարացւոյ անուամբ: Հ. Զ. Բ.
Ամ. 1909, էջ 371—374:

ցին նոյն է Բաթուկենց տէր Յակոբի հետ: Մեզի անծանօթ է անոր ուխտագնացութիւնն յերուսաղէմ:

Տեսնենք այժմ Նովին իմաստասիրաց պատմութեան թարգմանութիւնն իր գրէն:

Հ. Ն. ԱՊՐԻՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԲԺՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐԷ
ՀԷՔԻՄԱՐԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ՆԻԻՍՅՈՅԻՈՅ
ԵՒ 18ԻՊ ԴԱՐՈՒ ՀԻՆԳ ՀԱՅ ԲԺԻՋԿԱՆ

Ձեռագիրս թէեւ Գրիգոր Նիւսացւոյ անունը կը կրէ, բայց անոր աշխատութեանը մէկ համառօտութիւնն է. դրուած է զանազան Հեղինակներէ քաղուածոյ հայատառ թուրքերէն գրուած բժշկարանի մը սկիզբը: Կարեւորը անոր մէջ այն է, որ կը յայտնէ մեզ անծանօթ հինգ Հայ բժիշկներու անունները, որոնք ապրած են ԺԸ դարու մէջ:

Թանձր ու խոշոր հատոր մ'է ձեռագիրս, զոր 1919 Ապրիլին Նուրիեց ինձ դեղագործ Պ. Սինէմ' երբ Կ. Պոլսէն կը մեկնէր երթալ Կիլիկիա հաստատուելու:

Ամբողջը բաղկացած է 186 թերթերէ եւ ունի 384 էջ. բայց տեղ տեղ իջագրութեան շարունակութիւնը սխալ նշանակուած ըլլալով, եթէ ուղղուի՝ կ'ունենանք միայն 370 էջ:

Թուղթը կոչտ ու հաստ բամբակեայ է. դիրը նոսր-մեծկակ եւ դիւրընթեռնի, բայց միանգամայն՝ անմարսելի տառասխալներով լեցուն:

Էջերը երկսիւն են եւ շուրջնակի ունին 4, 5 հորդ-մետր լայնութեամբ լուսանցքներ: Հատորին հանգամանքը լաւ է, սակայն մէջը պատռուած պակաս էջեր. կաղը վատ է՝ թէեւ ամփոփուած կաշեպատ ու անշարդ կոշտ կողքերու մէջ: Երկայնութիւնն է՝ 29.5 հորդ-մետր, լայնութիւնը 20 հորդ-մետր, իսկ թանձրութիւնը 5.5 հորդ-մետր:

Առաջին էջին վրայ կը տեսնուի վարդապետի մը պատկերը, իբրեւ թէ Գրիգոր Նիւսացին ներկայացնող. գլուխը ունի սեւ վեղար, վրան մուր մանիշակագոյն փլոն մը՝ որուն բացուածքէն կ'երեւին վարդապետին ձեռքերը, աջովը գիրք մը բռնած, ձախովը ալ խաչագլուխ գաւազան մը: Փլոնին մէջի կողմը կարմիր է:

վարդապետը հագած է կապոյտ, մէջքը սեւ գօտի, ոտքերն ալ սեւ հողաթափ:

Պատկերին դէմքը այլանդակ է, խոժոռ՝ բայց միանգամայն աղերսաւոր հայեացքով. մօրուքը թուի է, երկայն եւ հաղիւ ալեւորած: Ինքը կեցած կ'երեւի կամարի մը ներքեւ, որուն աջ ու ձախ վերեւները կան մէկ հորդ-մետր տրամագիծով մէկ մէկ շրջանակ. ասոնց առատրին մէջը մեծ երկաթագիր կը կարգացուի՝ Գրի. իսկ երկրորդին ալ՝ Նիւսացի, բառերը:

Ամենախակ եւ անվարժ ձեռքի մը արտադրութիւնն է այս պատկերը, ոչ այնչափ պատուարեւ Գրիգոր Նիւսացւոյ, զոր գծագրելը հայ կարծելով՝ ներկայացուցած է զայն հայ վարդապետի վեղարով ու տարազով:

Պատկերիս անմիջապէս յաջորդ էջին վրայ կը կարգացուի հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

«Գրէր. որ իւր Հեթիւմը. որ ասացեալ է Մեծին Գրիգորի Նիւսացոյն, աստուածաբան վարդապետի. համառօտեալ բաղտատարար. Եւ վերստին 'ի լոյս անեցմամբ, 'ի յուսմանն Մնաձական դպրէ: 'ի Բուղադի մամբ, 'ի յուսմանն Մնաձական դպրէ: Յայտարարեալստ քաղաքիս: Յամի մարդեղութեան. Տն մերոյ Յի Բսի Բ. 2. Գ. Գ.»

Սոյն գրուածը բաղկացած է 19 տողէ, որոնց առաջին չորսը եւ վեցերորդը խոշոր երկաթագիր են, իսկ մնացեալները բոլորակիր: Ամբողջը առնուած է կամարաձեւ խորանի մը մէջ, որուն աջ ու ձախը կը զարդարեն մէկ մէկ խաչակիր սիւներ. ասոնց առաջինին վրայ կը կարգացուի ՅՍ, եւ երկրորդին վրայ ԲՍ՝ երկաթագիր:

Ասոր յաջորդող երրորդ էջին վրայ ալ կը գտնուի հետեւեալ յիշատակարանը.

«Գրէր. այս. որ իւր Բեթիւմը. Գրեցեալ եղեւ օգնականութեամբ Սրբոյն Թագեոսի Առաքելոյն, եւ մեր լուսաւորչին: Եւ 'ի յաւուրն Տեառն Դուկաս ամենայն հայոց Սրբազան Կաթուղիկոսի եւ 'ի Պատրիարքի. Սեթի եւ Տեղեւորածաւալ Եկեղեցւոյն Գրիստոսի Սուրբ Եջմիածնի մօրն մերոյ: Եւ 'ի Մետրապօլիտութեան Տնօրէնականտար Բաղաբին Երուսաղէմա Սրբոյ աթոռոյն Յակոբա, Տեառն Յովակիմա Սրբակենցաղ եւ Առտուածաթիմաստ վարդապետի: Իսկ 'ի Յաւաջնորդութեան Բաղաբին Կոստանդնուպօլսոյ Զարարեալ Առտուածաբան վարդապետի: Յամի մարդեղութեան Տն մերոյ. Բի:ՃԳԳ: Իսկ ըստ Հայոց թըւին. ԲՄԽԲ:»

17 տողէ բաղկացած է այն, որուն առաջին երկուքը խոշոր երկաթագիր են եւ մնացեալ 15ը խոշոր բոլորակիր: Այս էջի մէջ յիշատակարանները կը յայտնեն այսպէս. Թէ բժշկարան գրուած է Կ. Պոլիս

1752-71